

Paulina Kisiel

Akademia Bialska im. Jana Pawła II

Ada Szarzyńska

Akademia Bialska im. Jana Pawła II

DOI: doi.org/10.13166/awsge/214192

WPŁYW METOD OUTDOROWYCH NA WYCHOWANIE UCZNIÓW Z WYBRANYCH SZKÓŁ PODSTAWOWYCH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO

THE INFLUENCE OF OUTDOOR METHODS ON THE EDUCATION OF STUDENTS FROM SELECTED PRIMARY SCHOOLS IN THE LUBLIN PROVINCE

Abstrakt: Zwrócenie uwagi na wykorzystanie metod outdoorowych w edukacji może być słuszne, ponieważ środowiska szkolne, szczególnie nauczyciele poszukują metod efektywnych w wychowaniu i nauczaniu. Dlatego podjęto badania, których zamierzeniem było pozyskanie informacji zwrotnej od uczniów szkół podstawowych na temat roli metod outdoorowych w wychowaniu. Wymieniony cel wydaje się ciekawy z wielu powodów i wpisuje się w poszukiwanie efektywnych metod w wychowaniu młodych ludzi. Metody: Artykuł ma charakter teoretyczno-empiryczny. Materiał źródłowy do opisu edukacji i metod outdoorowych pozyskano z przeglądu treści artykułów naukowych pozyskanych z baz takich jak Google Scholar i Web of Science. W części empirycznej przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych za pomocą metody sondażu diagnostycznego, wśród 130 uczniów w wieku 9-14 lat

uczęszczających do wybranych szkół podstawowych na terenie województwa lubelskiego. W badaniach posłużono się autorskim kwestionariuszem ankiety. Wyniki: Analiza zebranego materiału empirycznego pozwoliła na zrealizowanie zamierzonego celu i poznanie przykładów wykorzystania metod outdoorowych w wychowaniu uczniów. Badani uczniowie wymienili korzyści wynikające z udziału w zajęciach outdoorowych i wskazali takie formy zajęć outdoorowych, które im najbardziej się podobają. Omówienie: Wyniki badań pokazały atrakcyjność metod outdoorowych, docenioną przez uczniów szkół podstawowych. Uczniowie bardzo chętnie uczestniczą w różnych formach zajęć outdoorowych na świeżym powietrzu. Dostrzegają również znaczenie tych metod w procesie wychowania, szczególnie zwrócili uwagę na budowanie współpracy w grupie rówieśniczej. Dlatego zwrócenie uwagi na ten obszar badań skłania do kontynuacji badań.

SŁOWA KLUCZOWE: *uczeń, szkoła podstawowa, outdoor education, wychowanie*

Abstract: Drawing attention to using outdoor methods in education might be a good idea, since educational environments, especially teachers are looking for methods effective at upbringing and education. For this purpose a research was started with the goal of acquiring feedback from primary school students concerning the role of outdoor methods in the upbringing process. This goal seems interesting for multiple reasons and is also connected with the search for efficient methods in the upbringing of youth. Methods: The paper is of a theoretical-empirical nature. The source material for the description of education and outdoor methods was sourced from a review of academic papers listed in databases such as Google Scholar and Web of Science. In the empirical part the results of a diagnostic survey are presented. The survey was carried out among 130 students aged 9-14 years old, attending selected primary schools in the Lubelskie voivodeship. The questions posed as survey questions were an original survey questionnaire. Results: Analysis of the collected empirical material allowed us to complete the goal and find examples of using outdoor methods for the upbringing of students. The questioned students listed benefits of participating in outdoor lessons and most appealing types of outdoor lessons. Discussion: Analysis of the collected empirical material allowed us to complete the goal and find examples of using outdoor methods for the upbringing of students. The questioned students listed benefits of participating in outdoor lessons and most appealing types of outdoor lessons.

KEYWORDS: *student, primary school, outdoor education, upbringing.*

WPROWADZENIE

W Polsce, od kilku lat, można zaobserwować zainteresowanie outdoor education, która przez niektórych nazywana jest metodą, nurtem edukacyjnym lub koncepcją pracy (Skubiak, 2021). Edukacja outdoor to uczenie się poprzez działanie lub uczestniczenie w doświadczeniu. W przekonaniu wielu badaczy outdoor education to koncepcja pracy nastawiona na proces uczenia się poprzez samodzielne doświadczanie oraz eksperymentowanie poza salą lekcyjną, a kontakt dzieci ze środowiskiem naturalnym zapewnia szeroki zakres korzyści: od edukacji po zdrowie (Bałachowicz, Tuszyńska, 2015; Bałachowicz, Halvorsen, Witkowska-Tomaszewska, 2015).

Dowody naukowe wskazują, że poprzez bezpośrednie doświadczenia z naturą, ludźmi, przedmiotami, rzeczami, miejscami i faktyczną nauką poprzez działanie, proces uczenia się jest szybszy i to, czego się nauczono, jest dłużej zachowywane. Osoby, które uczestniczą w takiej edukacji mają większe uznanie i zrozumienie rzeczy, których można się nauczyć z pierwszego źródła (Freeberg, Taylor, 1963; Louv, 2014). Udział w doświadczeniu przyspiesza proces uczenia się, ponieważ obejmuje kombinację zmysłów, czyli dotyku, węchu, słuchu, wzroku, smaku, a więc integrację sensoryczną (Żeber-Dzikowska, Bąk, 2021; Przyrowski, 2019; Wnuk i in., 2013). Z edukacją outdoor wiążą się emocje, takie jak: przyjemność, zaciekawienie, niepokój, strach, empatia, przywiązanie oraz aktywność i kondycja fizyczna, zaś w obszarze poznawczym należy zwrócić uwagę chociażby na konstruowanie wiedzy, ustalanie przekonań, rozwiązywanie problemów (Carver, 1996; Skubiak, 2016). Warto w tym miejscu dodać, że podczas uczenia się na podstawie doświadczenia, uzyskuje się wgląd w siebie i swoje otoczenie.

Zanim zostaną przedstawione inne zalety edukacji outdoor należy przypomnieć jej początki. Badacze przedmiotu nie są zgodni, co do początków nurtu outdoor education. W tym zakresie zauważa się w literaturze odmienne stanowiska, które reprezentują badacze amerykańscy i angielscy. Outdoor education zalicza się do tzw. edukacji nieformalnej, którą zapoczątkował w latach 60. XX wieku kryzys gospodarczy. W tym okresie instytucje edukacyjne musiały zmierzyć się z konsekwencjami kryzysu i przystosować się

do nowych uwarunkowań. W dyskursie naukowym teorie i metody wspomnianych nurtów przeplatają się, dlatego tak trudno jest podać jednoznaczną definicję i wyjaśnić, czym tak naprawdę jest outdoor education. Tradycje takiego sposobu edukacji w różnych krajach wykształciły się nie tylko w związku z konkretnymi uwarunkowaniami geograficznymi, lecz także w rezultacie określonych kontekstów kulturowych, społecznych, demograficznych, ekonomicznych i politycznych (Neill, 2001; Waite, Pratt, 2017).

Wydaje się, że rozwój outdoor education, na której bazują współczesne badania oraz opracowywane metody, przypada na lata 70. XX wieku (Skubiak, 2021). W Polsce, ze względów m.in. lingwistycznych, coraz powszechniejsze staje się określenie *pedagogika przygody*.

Edukacja typu outdoor pozwala na prowadzenie działań na świeżym powietrzu, które mogą uzupełniać tradycyjną edukację, odbywającą się w pomieszczeniach zamkniętych. Cel podejmowanych działań może być różny, w zależności od istniejących problemów i procesów myślowych. Z tego względu edukacja na świeżym powietrzu jest jedną ze strategii w edukacji, nie zastępuje jej, ale ją uzupełnia (Mazuki i in., 2014).

James Neill dostrzega jeszcze inne zalety edukacji outdoor, kiedy małe grupy uczestniczą w zorganizowanych zajęciach przygodowych w sposób naturalny i sami stanowią zasoby do rozwiązywania problemów (Neill, 2003). Oprócz wymienionych korzyści płynących z edukacji outdoor, jakie daje dzieciom i nauczycielom, sprzyja ona w sposób naturalny harmonijnemu rozwojowi fizycznemu i psychicznemu (Sinar, 2017). Edukacja ta poprawia koordynację ruchową, wspomaga leczenie ADHD, regeneruje umysł i ciało, rozwija cechy motoryczne, pozwala doświadczać ryzyka, daje szansę sprawdzenia siebie, sprzyja rozwojowi kompetencji miękkich, buduje poczucie własnej wartości, zachęca do aktywności fizycznej w otoczeniu przyrody, wprowadza w holistyczne rozumienie świata, zapobiega zespołowi deficytu natury (Christ, 2018).

Edukacja w terenie, a zwłaszcza indywidualne zaangażowanie jej uczestników, które występuje, przyczynia się do rozwijania umiejętności społecznych (Budniak, 2009; Rickinson i in., 2004). Badania prowadzone przez Marka Rickinsona i zespół dowodzą, że outdoor education buduje pewność siebie, poczucie własnej wartości, pozwala kontrolować emocje, rozwijać społeczne i interpersonalne umiejętności, pracować w zespole. Działania na świeżym

powietrzu i przygoda mogą pozytywnie wpłynąć na postawy, przekonania i poczucie własnej wartości młodych ludzi, zwłaszcza niedostosowanych społecznie, którzy wymagają specjalnych metod nauki i terapii. Uczestnicy zajęć poznają swoje mocne i słabe strony, rozwijają solidne podejście do rozwiązywania problemów i zyskują odporność w pokonywaniu niepowodzeń, a także szczegółowe zrozumienie mechanizmów działających w zespole.

Ponadto, Penny Travlou zwraca uwagę na to, że edukacja w naturalnym środowisku poprawia stan fizyczny i emocjonalny dobrostan, który zaowocuje także w wieku dojrzałym (Travlou, 2006).

W praktyce outdoor education to najczęściej działania grupowe, odbywające się w plenerze, mające charakter wyzwania i przygody, które są podejmowane w określonym celu, najczęściej wychowawczym lub edukacyjnym (Neill, 2001; Palicka i in., 2013). Działania o charakterze przygody mogą działać się również wewnątrz pomieszczeń, nie tylko w plenerze, dlatego do polskiej *pedagogiki przygody* zalicza się m.in. gry symulacyjne czy popularyzację nauki np. w centrach nauki (Skubiak, 2016).

Zdaniem Richarda Louva, współcześnie obserwuje się wśród dzieci i młodzieży oraz dorosłych ograniczenia a nawet deficyty natury. Zaś w literaturze przedmiotu można odszukać informacje skutków braku kontaktu z przyrodą, np. przewlekły stres, spadek koncentracji, nadpobudliwość, brak umiejętności nazywania i kontrolowania swoich emocji, zmęczenie, słaba koordynacja ruchowa i pogorszenie kondycji fizycznej (Louv, 2014). Na podstawie wielu badań przeprowadzonych przez R. Louva wynika, że remedium na zespół deficytu natury praktycznie znajduje się w zasięgu ręki i można bez trudu zacząć być z naturą, jedynie potrzebne są chęci. Działa ona bowiem uspokajająco, buduje pewność siebie, poprawia koncentrację, wpływa na kreatywność oraz rozwój empatii. Jak zauważa John Berger, *Przyroda uczy dzieci zauważać – widzieć – że nie są same na świecie i że istnieją inne rzeczywistości i wymiary niż tylko własne* (Louv, 2014).

Podejmując się opisu istoty metod outdoorowych w odniesieniu do uczniów szkół podstawowych sformułowano cel badań, którym uczyniono poznanie roli metod outdoorowych w wychowaniu uczniów uczęszczających do szkół podstawowych w województwie lubelskim. Wymieniony cel wydaje się ciekawy z wielu powodów i wpisuje się w poszukiwanie efektywnych metod w wychowaniu młodych ludzi. Artykuł ma charakter teoretyczno-empiryczny. Materiał źródłowy

do opisu edukacji i metod outdoorowych pozyskano z przeglądu treści artykułów naukowych pozyskanych z bazy Google Scholar i Web of Science. W części empirycznej przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych za pomocą metody sondażu diagnostycznego i autorskiego kwestionariusza ankiety.

PROCEDURA I METODY BADAŃ

W badaniach zastosowano celowy dobór próby, ze względu na zdefiniowany problem badań, który sformułowano w formie pytania:

- Czy badani uczniowie z wybranych szkół podstawowych dostrzegają znaczenie metod outdoorowych w wychowaniu?

Wymieniony problem główny uszczegółowiono w kilku kwestiach:

- Czy uczniowie chętnie uczestniczą w zajęciach outdoorowych?
- Jakie umiejętności uczniowie kształtują uczestnicząc w zajęciach outdoorowych?
- Jakie formy zajęć outdoorowych badani preferują?

Jak wspomniano osoby do udziału w badaniu wybrano celowo, które pasowały do profilu badań, jaki założono (Brzeziński, 1984). Badani zostali dobrani na podstawie miejsca zamieszkania, wieku i lokalizacji szkoły podstawowej. Są to oni w wieku 9-14 lat i uczęszczają do kilku szkół podstawowych na terenie powiatu bialskiego i włodawskiego w województwie lubelskim. Badania przeprowadzono z wykorzystaniem metody sondażu diagnostycznego i autorskiego narzędzia badawczego zwanego kwestionariuszem ankiety, którego treść pytań ściśle dotyczyła badanych problemów. Prośbę o wydanie zgody na przeprowadzenie badań wysłano do 8 szkół podstawowych. Ostatecznie dyrektorzy z 6 wyrazili zgodę na przeprowadzenie badań. Również rodzice wyrazili zgodę udziału w badaniach swoich dzieci. Zgody od rodziców pozyskano za pośrednictwem e-dziennika. Dystrybucję ankiet przeprowadzono dzięki pomocy wychowawców klas. Badania przeprowadzono zgodnie z zasadami etyki. W sumie do opracowania wyników wykorzystano 130 poprawnie

wypełnionych ankiet. Wykaz uczniów biorących w badaniu z uwzględnieniem wieku i terenu lokalizacji szkoły przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. *Wiek badanych z uwzględnieniem lokalizacji szkoły*

Lp.	Szkoły podstawowe	Ogółem	
		N	%
powiat bialski			
1.	Wiek 9-10 lat	10	8,0
2.	Wiek 11-12 lat	28	21,0
3.	Wiek 13-14 lat	32	25,0
powiat włodawski			
4.	Wiek 9-10 lat	15	12,0
5.	Wiek 11-12 lat	20	15,0
6.	Wiek 13-14 lat	25	19,0
	Ogółem	130	100,00

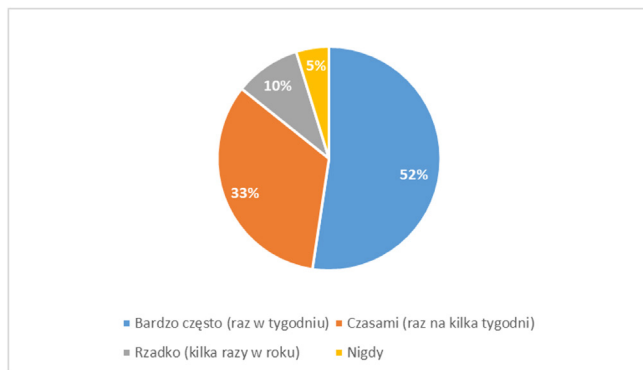
Źródło: *opracowanie własne.*

Wśród badanych przeważają uczniowie w wieku 13-14 lat. Zdecydowana większość uczniów uczęszcza do szkół w mieście, 76%, a na wsi 25%.

Prawie wszyscy badani uczniowie (92%) stwierdzili, że uczestniczyli w zajęciach outdoorowych, czyli zajęciach odbywających się na poza szkołą na świeżym powietrzu, czyli w parku, w lesie, ogrodzie, nad jeziorem. Jedynie 8% udzieliło odpowiedzi typu „nie wiem”, co może sugerować brak znajomości tego pojęcia przez niektórych uczniów, którzy stanowią znikomy odsetek w odniesieniu do całej badanej grupy.

Badania pokazały, że częstotliwość organizacji zajęć outdoorowych przez nauczycieli jest różna, na co wskazały odpowiedzi uczniów, którzy określili w nich swój udział. Dane w tym zakresie przedstawiono na wykresie 1.

Wykres 1. Częstotliwość uczestnictwa w zajęciach outdoorowych

Źródło: opracowanie własne.

Uwagę skupiają dane wskazujące na udział uczniów w zajęciach zajęć outdoorowych raz w tygodniu u 52% badanych, a z drugiej strony stwierdzenie „nigdy” u 5% osób. Zaobserwowany tak niski wskaźnik może skłaniać do refleksji o przyczyny takiego stanu, co z pewnością warto podjąć w kolejnych badaniach.

W związku z tym, że są różne formy zajęć outdoorowych, zbadano preferencje uczniów, czyli jakie formy zajęć outdoorowych najbardziej im się podobają? Zestawione odpowiedzi na to pytanie zobrazowano na wykresie 2.

Wykres 2. Preferowane przez uczniów zajęcia outdoorowe

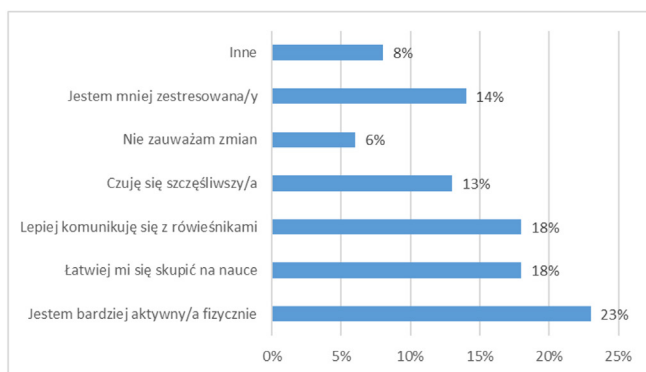

Źródło: opracowanie własne.

Wśród wymienionych zajęć outdoorowych, uczniom najbardziej podobają się gry i zabawy na świeżym powietrzu, w drugiej kolejności zajęcia przyrodnicze w lesie lub parku i wycieczki edukacyjne. Biorąc pod uwagę wiek badanych (9-14 lat) gry i zabawy są preferowane przez badanych uczniów, ponieważ wynikają one z naturalnej potrzeby i dobrze, że odbywają się na świeżym powietrzu.

Zamierzeniem kolejnego pytania było pozyskanie wiedzy na temat, w jaki sposób udział w zajęciach outdoorowych wpływa na zachowanie badanych uczniów. Zagadnienie właściwego zachowania człowieka, szczególnie kształtowanie jego norm i postaw jest szczególnie ważne w wieku szkolnym i będzie miało znaczenie w kolejnych etapach życia. Z pozyskanych odpowiedzi na pierwszym miejscu odnotowano zwiększenie aktywności fizycznej, łatwiejszą komunikację z rówieśnikami oraz poprawę w skupieniu się podczas nauki. W dalszej mniej stresu, co niewątpliwie ma związek ze zdrowiem. Odpowiedzi uczniów na wymienione pytanie przedstawiono na poniższym wykresie.

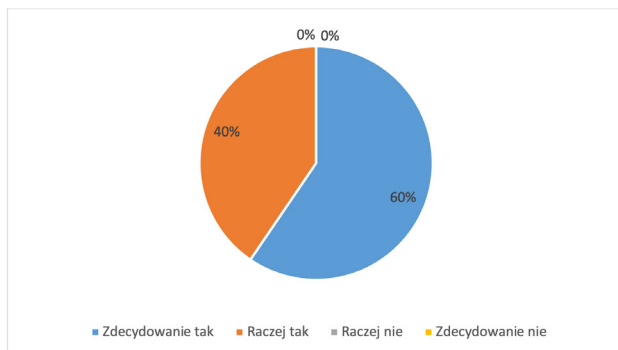
Wykres 3. Wpływ zajęć outdoorowych na zachowanie uczniów

Źródło: opracowanie własne.

Czas uczęszczania do szkoły podstawowej wpływa na socjalizację uczniów. Dlatego trudno nie było zadać pytania o współpracę uczniów w grupie rówieśniczej i klasie podczas zajęć outdoorowych. Zestawione odpowiedzi uczniów przedstawiono na wykresie 5.

Wykres 4. Współpraca uczniów podczas zajęć outdoorowych

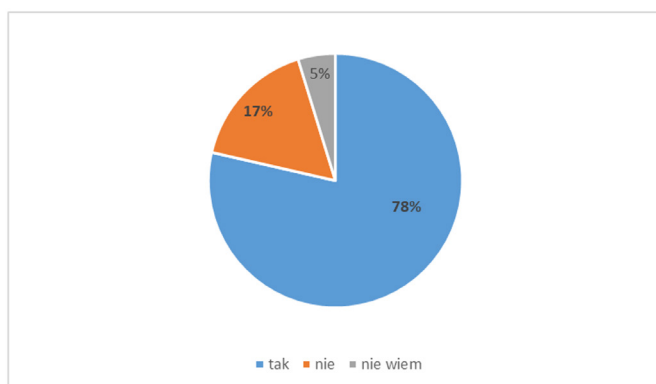

Źródło: opracowanie własne.

Ponad połowa badanych uważa, że uczestnicząc w zajęciach outdoorowych uczą się współpracy w grupie rówieśniczej. Należy zauważyć, że nie było odpowiedzi typu „raczej nie i „zdecydowanie nie. Dostrzeganie wartości współpracy przez osoby w wieku szkolnym z pewnością przyniesie korzyści w późniejszym wieku, czy w pracy zawodowej.

Dlatego zapytano również uczniów, czy chcieliby, aby w ich szkole było więcej zajęć outdoorowych. Zestawione odpowiedzi na to pytanie zobrazowano na wykresie 5.

Wykres 5. Zwiększenie ilości zajęć outdoorowych

Źródło: opracowanie własne.

Wysoki odsetek badanych uczniów 78% odpowiedział, że „tak”, co jest bardzo dobrą informacją zwrotną z której mogą skorzystać nauczyciele planując pracę dydaktyczno-wychowawczą z uczniami.

ZAKOŃCZENIE

Edukacja outdoorowa sklasyfikowana przez niektórych specjalistów do nieformalnej może być dobrym uzupełnieniem edukacji tradycyjnej, ponieważ kładzie nacisk na ciągłe uczenie się przez całe życie w sposób dobrowolny i oparty na doświadczeniu. Przeprowadzone wśród uczniów szkół podstawowych wyniki badań pokazały atrakcyjność form i metod outdoorowych, docenioną przez grupę badanych. Uczniowie bardzo chętnie uczestniczą w różnych formach zajęć outdoorowych na świeżym powietrzu. Dostrzegają również znaczenie tych metod w procesie wychowania, na co zwrócili uwagę wymieniając budowanie współpracy w grupie rówieśniczej. Kolejnym aspektem, który wynika z przeprowadzonych badań to fakt, że badani uczniowie wymienili przykłady korzyści wynikające z udziału w zajęciach outdoorowych, takie jak: zwiększenie aktywności fizycznej, łatwiejszą komunikację z rówieśnikami w grupie/klasie oraz poprawę w skupieniu się podczas nauki. Zwrócili uwagę na obniżenie stresu, co niewątpliwie pozytywnie wpływa na zdrowie.

Wśród wymienionych zajęć outdoorowych, uczniom najbardziej podobają się gry i zabawy na świeżym powietrzu, zajęcia przyrodnicze w lesie lub parku oraz wycieczki edukacyjne. Biorąc pod uwagę wiek badanych (9-14 lat), takie zajęcia jak gry i zabawy są najbardziej preferowane przez badanych uczniów, ponieważ wynikają one z naturalnej potrzeby i dobrze, że odbywają się na świeżym powietrzu.

Podsumowując można stwierdzić, że edukacja typu outdoor pomaga człowiekowi wzrastać i dojrzewać zarówno na poziomie osobistym, jak i społecznym. W wielu przypadkach umiejętności pracy zespołowej i współzycia społecznego ukształtowane w wieku szkolnym mogą odegrać istotną rolę w dalszym dorosłym życiu.

Zatem warto, zwłaszcza w placówkach oświatowych do których należą szkoły, wdrażać przynajmniej elementy edukacji outdoorowej, ponieważ to one

zapewniają najlepsze możliwości rozwoju i osiągnięć edukacyjnych uczniów, pozwalają na maksymalne wykorzystanie osobistych doświadczeń i efektywne uczenie się. Mamy nadzieję, że zaprezentowane wyniki badań będą pomocne i zachęcą do rozwoju outdoor education, przyczyniając się tym samym do poprawy jakości kształcenia.

BIBLIOGRAFIA

- Balachowicz, J., Tuszyńska, L. (red.). (2015). Edukacja przyrodnicza w terenie. W stronę pedagogiki zrównoważonego rozwoju. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Balachowicz, J., Halvorsen, K.V., Witkowska-Tomaszewska, A. (2015). Edukacja środowiskowa w kształceniu nauczycieli. Perspektywa teoretyczna. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Brzeziński, J. (1984). Elementy badań psychologicznych. Warszawa: PWN.
- Budniak, A. (2009). Edukacja społeczno-przyrodnicza dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Carver, R. (1996). Theory for practice: A framework for thinking about experiential education. *The Journal of Experiential Education*, 19 (1), 8-13, <https://doi.org/10.1177/105382599601900102>
- Christ, M. (2018). Leśne przedszkola jako sposób przeciwdziałania zespołowi deficytu natury. *Chowanna*, T.1 (50), s.199-218.
- Freeberg, W., Taylor, L. (1963). *Programs in Out-door Education*. Minneapolis, MN: Burgess Publishing Company.
- Louv, R. (2014). Ostatnie dziecko lasu. Jak uchronić nasze dzieci przed zespołem deficytu natury. Warszawa: Grupa Wydawnicza Relacja.
- Mazuki, M.Y., Azlizam, A., Amin, M.T., Jaffry, Z. (2014). Outdoor education: its relationships to outdoor recreation. *Malaysian Journal of Sport, Recreational and Education*, Volume 1, No.1, 60-64.
- Neill, J. T. (2003). Reviewing and Benchmarking Adventure Therapy Outcomes: Applications of Meta-Analysis. *Journal of Experiential Education*, 25(3), 316-321. DOI:10.1177/105382590302500305
- Neill, J. (2001). A Profile of Outdoor Education Programs and their Implementation in Australia. Paper presented to the National Assembly for Youth Development, Miyazaki, Japan, 14 November.
- Przyrowski, Z. (2019). Integracja sensoryczna. Teoria, Diagnoza, Terapia. Warszawa: Empis & Sensum Mobile.

- Rickinson, M., Dillon, J., Teamey, K., Morris, M., Choi, M., Sanders, D., Benefield, P. (2004). *A Review of Research on Outdoor Learning*. Shrewsbury: Field Studies Council.
- Sinar, V. (2017). Outdoor Education for Kindergarten. *Astra Salvensis*. R. V, nr 9, s.57-64.
- Skubiak, B. (2016). Innowacje społeczne w teorii i praktyce. *Barometr Regionalny*, T. 14, nr 1, s. 29-33.
- Skubiak, B. (2021). Outdoor Education jako metoda edukacji i resocjalizacji. *Edukacja Humanistyczna*, nr 1 (44), s.143-154.
- Travlou, P. (2006). *Wild Adventure Space, Literature Review*. Edinburgh: OPEN space Research Centre.
- Waite, S., Pratt, N. (2017). *Theoretical Perspectives on Learning Outside the Classroom – Relations Between Learning and Place*. W: S. Waite (red.), *Children Learning Outside the Classroom*. London: From Birth to Eleven, Sage Publications Ltd.
- Wnuk, M., Zielonka, D., Purandare, B., Kaniewski, A., Klimberg, A., Ulatowska-Szostak, E., Palicka, E., Zarzycki, A., Kaminiarz, E. (2013). Przegląd koncepcji jakości życia w naukach społecznych. *Hygeia Public Health*, nr 48(1), s. 10–16.
- Żeber-Dzikowska, I., Bąk, J. (2021). *Nauczyciel w lustrze refleksji. Rola twórczości pedagogicznej w kształceniu i praktyce zawodowej*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.